

Gedenken en herinneren:
**Casussen bij gedenken. Vijf
praktijkvoorbeelden**

Inleiding.....	2
Vijf gevallen.....	2
Casus Jacob van Denemarken.....	4
Een bisschop en balijer.....	4
Herdenking als stichter.....	5
Een memorievoorstelling bij het graf.....	5
Casus Ridder Bartout van Assendelft en Odulle van der Horst.....	7
Een regeling al jaren vóór het overlijden	7
Meer dan honderdduizend missen	8
Wel of geen eigen kapel.....	9
Een ‘tafeltje’ voor Heer Bartout en zijn vrouw Odulle.....	11
Wensen betreffende de begrafenis	12
Memoriediensten elders	13
Doel: een plaats in de hemel	15
Werken van barmhartigheid.....	15
Betrokkenheid van verwanten.....	16
Casus Philips van Hogesteijn en familie	18
Memoriediensten voor de familie	18
Allerlei vormen van gedachtenis voor Heer Philips alleen.....	21
Een grafdicht voor de commandeur	23
Nog meer gebed voor het zielenheil.....	24
Casus Timan van Wou.....	25
Opvolger en navolger van Philips van Hogesteijn	25
Memorievoorstelling van het gezin Van Wou	26
Casus familie Kies. Graven en een memorievoorstelling in de Janskerk	28
Begraven en gedenken van stadsbestuurders	28
Graven en een memorievoorstelling.....	29
Schenking van een glas.....	30

Tot slot.....	31
Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	32
Overzicht van de katernen	32
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	32
Colofon.....	33

Inleiding

Casussen bij gedenken is een katern waarin we via vijf voorbeelden laten zien hoe gevarieerd de dodengedachtenis in het Jans klooster was.

De tekst behoort tot een groep van vier katernen die aansluiten bij het onderdeel over het Jans klooster van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*.¹ De katern *Gedenken, complexer dan je zou denken* laat zien hoezeer verschillende vormen van gedenken met elkaar samenhangen en welke aspecten te onderscheiden zijn. In *Legitimatie via opvolgingsreeksen* wordt speciale aandacht besteed aan een van die aspecten, het politiek-maatschappelijke aspect. De reeks met de commandeursportretten uit het Jans klooster komt daarin uitgebreid aan bod. *Feesten en gedenken in augustus* geeft een overzicht van wat er allemaal in één maand kon en moest gebeuren in de Janskerk en het klooster.

De teksten kunnen ieder afzonderlijk worden gelezen. Wie ze achter elkaar wil door nemen, zal dan ook enkele herhalingen aantreffen.

Vijf gevallen

In deze katern worden vijf casussen besproken die samen een concreet beeld geven van wat er gebruikelijk en wat er bijzonder was bij het gedenken van de doden. Voor alle besproken personen geldt in ieder geval dat zij deel uitmaakten van een ‘gemeenschap van de levenden en de doden’, een verbondenheid over de dood heen.² Tevens wordt hier getoond dat ‘do ut des’, ik geef opdat jij geeft, een cruciaal principe was in de middeleeuwse maatschappij en in de gedenkpraktijken, ook in het Jans klooster.³

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

² Zie Oexle, ‘Die Gegenwart der Toten’ (1983).

³ Zie van Bijsterveld de bundel *Do ut des*, en in het bijzonder het artikel ‘The Medieval Gift’ (2007), waarin tevens een historiografische bespreking van het onderzoek naar schenkingspraktijken is opgenomen.

We behandelen overledenen uit verschillende sociale groepen. Allereerst de stichter van het klooster, wijbisschop Jacob van Denemarken, vanwege zijn nagedachtenis die bijna 250 jaar na zijn dood nog in stand werd gehouden.

Dan volgt ridder Bartout van Assendelft die, samen met zijn vrouw Odulle van der Horst, veel voor het klooster deed, maar ook veel terugkreeg. Dit echtpaar behoorde tot de adellijke families uit Haarlem en omgeving waarvan flink wat leden ofwel begraven en herdacht werden in het klooster, ofwel alleen herdacht. We noemen er slechts enkelen: vrouwe Isabella van Brederode en vrouwe Maria, echtgenote van Heer Cornelis Cruisnick, Heer van Benthuisen.⁴ Beiden waren op het koor begraven. Alleen herdacht werden onder andere Heer Simon van Benthem, ridder, en zijn dochter Agnies, en een aantal leden van het geslacht Van Egmond.⁵ Ook graven van Holland werden in het klooster herdacht: Jacoba van Beieren, en twee maal een graaf die aangeduid wordt met Hertog Willem, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland.⁶

Dan worden twee commandeurs besproken. De eerste is Philips van Hogesteijn (+1574) van wie de regelingen waarschijnlijk nog (korte tijd) werden uitgevoerd. Voor commandeur Timan van Wou (+1605) moeten we ons afvragen of hij niet te laat overleed om nog veel zorg voor zijn zielenheil en die van zijn familie te ontvangen.

Uit het memorieregister blijkt dat ook leden van verschillende beroepsgroepen in het Jansklooster lagen die zich kennelijk niet bij hun gildenaltaar in de Bavokerk lieten begraven.⁷ Tot hen behoren (familieleden van) personen met beroepen die je waarschijnlijk in elke grotere stad zou aantreffen, zoals schoenmakers en molenaars.⁸ We vinden er echter ook zeven brouwers (en familieleden) en drie schepenmakers. Met name dit waren beroepsgroepen die belangrijk bijdroegen aan de welvaart van Haarlem.⁹ Van hen is gekozen voor één familie die zowel tot de brouwers als tot de kring

⁴ Memorieregister 1570, resp. fol. 34r en 62v.

⁵ Memorieregister 1570, resp. fol. 19v en van het geslacht Van Egmond: fol. 11v, 25r, 32r, 40r-v.

⁶ Memorieregister 1570, resp. 55r (Jacoba van Beieren) en voor de beide graven Willem: fol. 29r en 50r. Dat kan dezelfde graaf zijn, maar het kunnen ook twee graven (Willem II en Willem V) zijn want van dit gravengeslacht hebben verschillende malen het Jansklooster gesteund en privileges geschonken.

⁷ Voor een overzicht van de gilden en broedersschappen in de Bavokerk (met vooraan een plattegrond) zie Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem* deel 2 (1874), p. 201-261 (altaren en kapellen).

⁸ Memorieregister 1570, fol. 13v en 65v (schoenmakers en familie; kapel in Bavokerk), fol. 3r, 29v en 69v (molenaars, altaar in Bavokerk).

⁹ Voor de brouwers en familie zie memorieregister 1570, fol. 2v, 13r, 17v (vrouw van?), 25r (weduwe van), 42r (Jan Pietersz. Kies en familie zie ook hierna), 43v en 48r (kapel in Bavokerk). Voor de schepenmakers fol. 48r, 48v en 58v (geen gilde vermeld in Bavokerk). Zie over de brouwerijen en de scheepsbouw, Marsilje, 'Een ontluikende stad' (1995), p. 48-55.

van de stadsbestuurders behoorde, de familie Kies. Dit geslacht had lange tijd sterke banden met het Jans klooster, maar waarschijnlijk had één familielid uit het eind van de zestiende eeuw een andere opvatting over het katholieke geloof.

Ook vrouwen deden belangrijke schenkingen. In het cartularium worden onder andere schenkingen genoemd door Haseciaan van Zaanden, Aagt Katharinendr. Uterwijn, beide toen het klooster nog net bestond. Met de eerstgenoemde wordt overeengekomen dat als zij dat wil ze in het klooster kan intreden. Geertruid Molenaarsdr schonk haar goederen en werd samen met haar neef in het klooster opgenomen.¹⁰ Een eeuw later werd onder andere door Alijd Simonsdr. bij testament een schenking gedaan (1437) die bij haar dood (in 1462) inderdaad aan het klooster kwam.¹¹ Omdat over deze gevallen niet voldoende bekend is, is hier geen afzonderlijke casus aan gewijd. De meest bekende vrouwelijke schenkster is Janna Jan Reinierszonsdr., de moeder van commandeur Jan Willem Jansz. die via haar zoon grote schenkingen deed aan het klooster.¹²

In deze besprekingen wordt nader ingegaan op wat er in de website kort naar voren komt. Vooral de tegenprestaties die de kloosterlingen en anderen moesten verrichten, komen aan bod. Daarbij gaat het dus om de verschillende soorten memoriediensten in de kerk, de plaatsing of het laten plaatsen van grafzerken en memorievoorstellen, maar ook het gedenken in andere kerken dan in de Janskerk. Ook besteden we aandacht aan de maatregelen die genomen konden worden als de begunstigde instelling zich niet aan de afspraken hield. Men was daar, zo blijkt uit akten, al van tevoren op bedacht.

Casus Jacob van Denemarken

Een bisschop en balijer

De belangrijkste Jansheer die in het klooster begraven werd, is Jacob van Denemarken, het hoofd van de balije van Utrecht van de Jansorde. De commanderijen in dit gebied vielen dus onder zijn gezag. Behalve deze functie had hij nog andere belangrijke taken in het bisdom van Utrecht en het graafschap Holland, zie ook de katern *Stichting en schenkingen* onder Een bisschop en balijer.

¹⁰ Zie voor deze en enkele andere vrouwen. Koorn en Mol, 'Netwerken voor het Heilige Land' (2009), p. 157, noot 57 (met verwijzingen naar het cartularium van het Jans klooster).

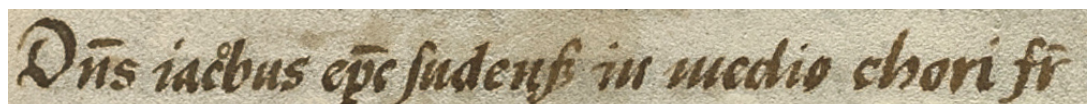
¹¹ Zie cartularium akte 823 (schenking van 1437) en 824-826 (1462, regeling van de schenking na de dood van de schenkster).

¹² Zie de website *Jankerk Haarlem 700 jaar*, onder *Het Jans klooster 1310-1625*: Rijk en machtig voor een afbeelding van een archiefstuk met het goed dat de commandeur van zijn moeder ontving.

Herdenking als stichter

De laatste jaren van zijn leven woonde Heer Jacob in het Haarlemse klooster waar hij werd begraven in het koor van de kloosterkerk (†1331). Waarom hij de Utrechtse balije, het Catharijneconvent, had verlaten, is niet duidelijk.

In het memorieregister van 1570 staat zijn graf vermeld: 'Dominus iacobus episcopus sudensi in medio chori frater' (Heer Jacob, bisschop van Suden, in het midden van het koor, broeder').¹³

Figuur 1 – Vermelding van de grafplaats van Jacob van Denemarken in het memorieregister van 1570, fol. 57r – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Hier wordt Heer Jacob dus niet als stichter vermeld. In een memorietekst betreffende de verwoesting in 1573 wordt het Jansklooster echter beschreven als 'een fundatie van de eerwaarde Heer en vader in God, Heer Jacob van Suden, Bisschop van Suden, Suffragaan van Utrecht, [...] en commandeur van het Sint Catharina klooster in Utrecht'.¹⁴ We zien hier dus hoe de stichter van het klooster wordt herdacht en geëerd in een beschrijving van een latere historische gebeurtenis.

Een memorievoorstelling bij het graf

Twee jaar later werd bij de wederopbouw van de kerk ook een memorievoorstelling gekocht om 'op' zijn graf te plaatsen (waarschijnlijk boven het graf aan de muur). In de rekeningen staat (zie regel 2-4): 'Gekocht een afneming [van Christus] van het kruis bij Meester Maarten van Heemskerck om te zetten op het graf van onze fundator voor 4 pond'.¹⁵

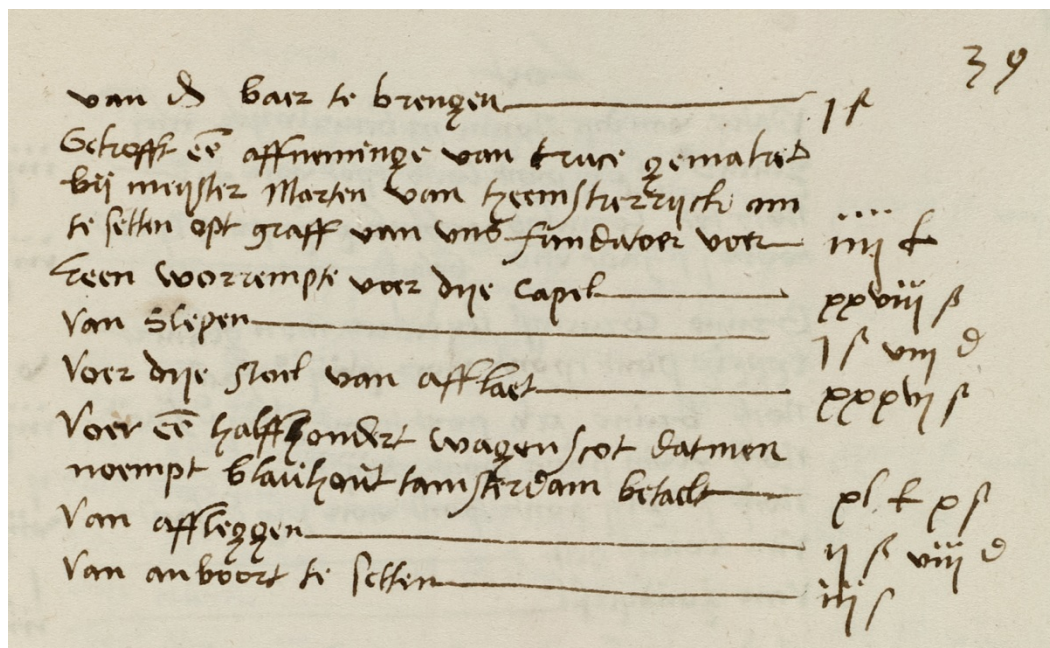
Maarten van Heemskerck was een schilder, dus het gaat om een schilderij. Het is niet meer bekend. We weten ook niet of het als vervanging diende van een verloren ge-

¹³ Er zijn tal van gevallen waarin de stichters van een kerk of klooster een graf hadden midden op het koor van de (klooster)kerk die zij gesticht hadden. Men denke aan Elisabeth van Culemborg en haar man Antonie van Lalaing van wie het monument nog steeds midden in het koor van de parochiekerk van Hoogstraten staat, zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 43, en aan Bouwewijn van Zwieten die met zijn gezin begraven lag op het koor van kerk van het door hem gestichte klooster Mariënpoel, zie [Prayer and Politics](#).

¹⁴ Voor een uitgebreide bespreking met verwijzingen over leven en werk van Jacob van Denemarken, Koorn en Mol, 'Netwerken voor het Heilige Land' (2009). Commandeursrekeningen (okt. 1571-1574), fol. 69v, memorie gepubliceerd in Gonnet, 'Commanderij van St. Jan' (1874), p. 345.

¹⁵ Over het schilderij, Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 420. Maarten van Heemskerck (1498-1574) voerde verschillende opdrachten uit voor het Jansklooster. Het schilderij moet een van zijn laatste opdrachten zijn geweest of het werd gekocht uit de boedel van de schilder. Geen van zijn nu nog bekende schilderijen voldoen aan de summiere beschrijving.

gane memorievoorstelling. Het is echter wel tekenend voor het aanzien van de stichter in het klooster dat men, zelfs in tijden waarin het klooster nauwelijks geld had, een aanschaf deed voor zijn nagedachtenis.¹⁶

Figuur 2 – Vermelding in de commandeursrekeningen van november 1575 van de aankoop van een schilderij voor het graf van Heer Jacob, stichter van het klooster, commandeursrekeningen 1575-1577, p. 39 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Dit zal echter niet alleen ter wille van zijn zielenheil zijn geweest. Ongetwijfeld zal de naam van de herdachte persoon en de sterfdatum op het schilderij zijn aangebracht. Dit was gebruikelijk bij dit soort herinneringsobjecten, maar mogelijk is er nog meer in de tekst gezet. De opstand was in volle gang en de Jansheren in Haarlem waren zich zeer bewust van het gevaar dat zij en hun goederen liepen.¹⁷

Het zou daarom interessant zijn te weten of men via het opschrift ook een politieke functie aan de memorievoorstelling gaf. Heer Jacob was in zijn tijd een vooraanstaande persoonlijkheid. Greep men de kans om hem als zodanig af te schilderen om daardoor ook weer het belang en de macht van het klooster te tonen?

Vanaf de vijftiende eeuw was het in ieder geval niet ongebruikelijk een epitaaf (graf-schrift) met lovende woorden over de daden van de overledene aan te brengen.¹⁸

¹⁶ Commandeursrekeningen (1575-1577), van Timan van Wou vanaf 27 januari 1575, november 1575, p. 39.

¹⁷ Zie *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder Het Jansklooster 1310-1625, onder *Reformatie en opstand* en *Herstel en strijd om de goederen*.

¹⁸ Zie voor een aantal gevallen uit de zestiende eeuw [Medieval Memoria Online](#), kies Search of Zoeken in de database, ga naar Memorial objects, tik in bij MeMO memorial object ID: [2253](#), [764](#) en [1385](#) (monumenten aan muren) en [266](#) of [1111](#) (grafzerken). Vergelijk ook in de katern *Legitimatie via opvolgingsreeksen* de onderdelen over de portretten van de Duitse Orde en de

Casus Ridder Bartout van Assendelft en Odulle van der Horst

Een regeling al jaren vóór het overlijden

Over de bepalingen rond de zorg voor het zielenheil van Bartout, Heer van Assendelft en zijn vrouw Odulle van der Horst zijn verschillende belangrijke documenten bewaard.¹⁹ Ten eerste is er de regeling van 1412 waarin het echtpaar zich associeerde aan het klooster. Ten tweede zijn er twee exemplaren van Bartouts testament. Een staat in het cartularium als '1430' gedateerd, het andere is een los document dat '1434' is gedateerd. Het gaat echter om een verschrijving in het cartularium. Met het losse document is kennelijk gewerkt: er zijn bepalingen weggestreept en kleine veranderingen gemaakt. In het document in het cartularium zijn al deze veranderingen weggehaald. Het gaat in dit geval om het document van 1434 dat in een 'opgeschoonde' versie in het cartularium is gekomen.²⁰

In 1443 stierf Heer Bartout. Hij werd begraven in het Jansklooster, naast zijn vrouw Odulle (overleden tussen 1417 en 1422).²¹ Zij was de derde van zijn vier of vijf echtgenoten. Het echtpaar had een graf gekozen in het koor, vlak voor het altaar dat gewijd was aan de heilige Margaretha (Margriet).

Van de grafzerk van Heer Bartout en Vrouwe Odulle is alleen een tekening bewaard die ruim vier eeuwen later werd gemaakt. Deze toont een eenvoudige zerk met alleen de tekst 'Hier leit begraven die edel ende gebortige heer baertout van assendelff ridder ende hi starf op sinte lucas dacht Int jaer ons here doen men screef mccc [de rest van het jaartal is onleesbaar]'.²²

Mogelijk stond er achter deze tekst de memorietekst voor Vrouwe Odulle en is deze weggesleten. Grafzerken dienden immers ook als de kerkvloer waar men overheen liep. Net zoals mannen standaard de belangrijkste plaats kregen op memorievoorstellungen, stond hun vermelding op grafzerken standaard op de belangrijkste plaats, vooraan in dit geval, ook als zij later overleden dan hun vrouw.²³ Hun memorietekst werd dan vast aangebracht zonder jaartallen of er werd ruimte opengelaten voor de hele tekst. Als

grootmeesters van de Jansorde. In deze reeksen werd zelfs anachronistische informatie gegeven om het belang van de geportretteerden en dus van de instelling en de orde te tonen.

¹⁹ Deze casus is eerder gepubliceerd (met verwijzingen) in Van Bueren, 'Zorg voor het hier' (1998), kol. 154-160. De in deze katern geparafraseerde citaten zijn daarin in transcriptie opgenomen. In deze katern zijn ook enkele correcties op de oudere tekst aangebracht.

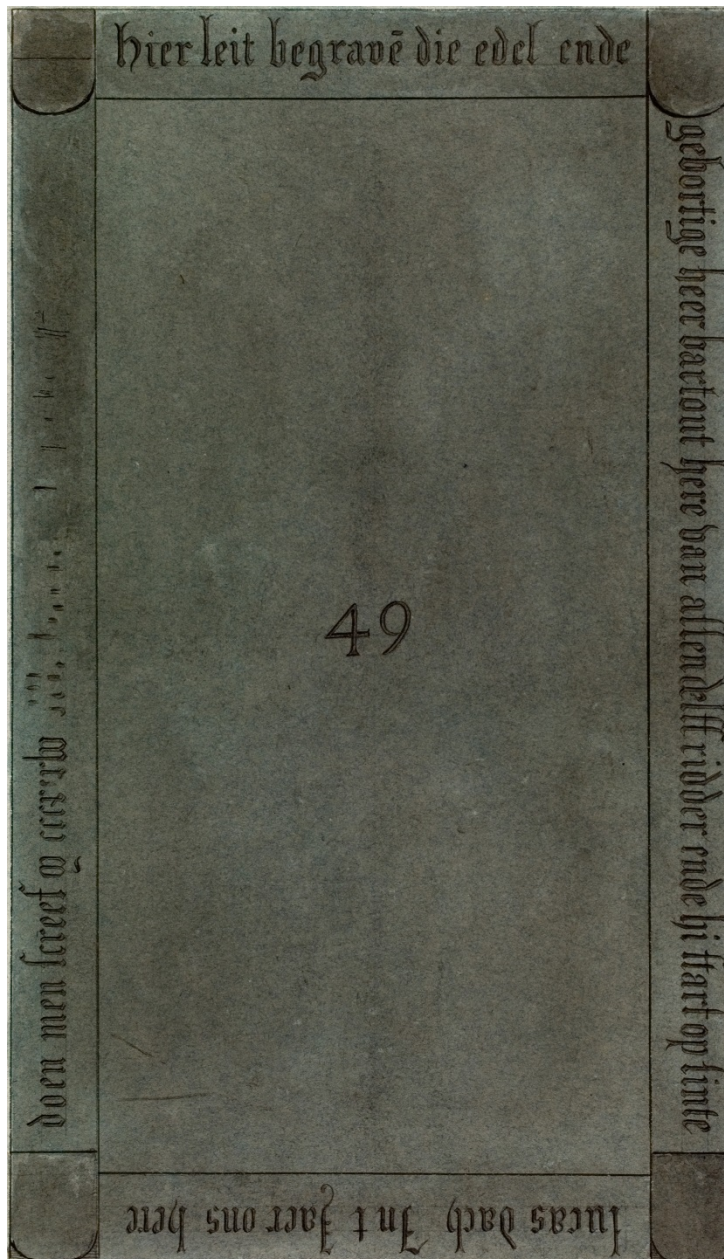
²⁰ Zie voor de juiste bespreking Van Bueren, 'Zorg voor het hier' (1998), noot 13.

²¹ Koene, *Voor God, Graaf en Geslacht* (2005), p. 75.

²² Cerutti, *Van Commanderie tot Archief* (2007), p. 223-225. Het jaartal is onleesbaar. Over teksten op memorievoorstellungen, Van Bueren, *Leven na de dood* (1999), p. 103-105.

²³ Dit blijkt uit de inscripties van de grafzerken, zie de database [Medieval Memoria Online](#). Vriendelijke mededeling van Corinne van Dijk, projectleider van het MeMO-project sinds 2013, die ten behoeve van de database onder andere onderzoek doet naar grafzerken.

deze te lang bleek, werd het resterende deel in een binnenrand aangebracht. Hiervan is op de tekening echter niets te zien. Wat dat betekent, is niet duidelijk.

Figuur 3 – Tekening van de grafzerk van Bartout van Assendelft. De tekst luidt: 'Hier ligt begraven de edele en welgeboren heer Bartout, heer van Assendelft, ridder en hij overleed op Sint Lucas dag [18 oktober] toen men schreef MCCC[XLIII]', tekening van P. van Looij sr., circa 1875 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Meer dan honderdduizend missen

Gedurende meer dan een eeuw werd er elke dag een mis gelezen voor hun zielenheil en dat van hun naasten. Eerst gebeurde dat aan het Margrietaltaar en, toen dat in 1447 moest verdwijnen door de uitbreiding van het koor, aan het hoogaltaar.²⁴

²⁴ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Plaatsen van herinnering*: Margrietaltaar.

Deze regeling was al getroffen toen het paar zich op 28 oktober 1412 associeerde met het Jans klooster. In de akten die bij die gelegenheid werden opgemaakt, werd ook een aantal andere afspraken gemaakt. Zo moest er binnen tien dagen ter hoogte van het toen nog lege graf een lamp worden aangebracht die 'ten eeuwigen dage' brandend gehouden zou worden.

Dit moest gebeuren 'ter ere van het Heilig Sacrament en tot zaligheid van de zielen van Bartout en zijn vrouw Odulle, de zielen van zijn ouders en alle zielen van degenen aan wie hij verschuldigd is weldaad te doen en van wie hij goed heeft onderzonden'.

De combinatie van zorg voor zielen van stervelingen en de eredienst voor God en zijn heiligen of, zoals hier, het Heilig Sacrament wordt vaker aangetroffen in schenkingsakten. Het sacramentshuis (oftewel tabernakel) waarin de gewijde hosties werden bewaard, bevond zich vlakbij het graf. Ook de opsomming van Heer Bartout, zijn vrouw en zijn ouders is niet ongebruikelijk, maar de uitgebreide zorg voor anderen is interessant omdat deze mogelijk niet veel voorkwam. Een systematisch onderzoek hiernaar zou meer zekerheid kunnen bieden.

Andere bepalingen betreffen de diensten die verzorgd moesten worden vóór en ná de dood van het echtpaar. Ze waren bedoeld om de zielen van Heer Bartout en zijn naasten te steunen 'tot vermindering van hun zonden en tot verlichting van hun pijn [in het vagevuur]', zie de katern *Leven en sterven als christen*.

Wel of geen eigen kapel

De keuze van het echtpaar Van Assendelft voor een graf op het koor en een dagelijkse mis op een altaar op het koor is opvallend, omdat er anno 2018 nog steeds sprake is van een Van Assendelftkapel in de Janskerk. Het hebben van een eigen kapel was maar voor weinigen weggelegd, en juist deze kapellen vervulden de functie van grafkapel.²⁵ In dit geval werd echter helemaal geen gebruik van gemaakt van de kapel. De naam 'heer Bartoutskapel' komt wel vijf maal voor in het memorieregister van 1570, maar diende slechts ter aanduiding van een aantal grafplaatsen *buiten* de kapel.²⁶

²⁵ Men denke aan de Van Assendelftkapel in de Jacobskerk te Den Haag en de Lockhorstkapel in de Pieterskerk in Leiden.

²⁶ Memorieregister 1570, fol. 3v (jan), 21r (april), 29v (juni) en 39v (aug). In deze vier gevallen wordt uitdrukkelijk gesproken van een graf 'op het kerkhof'. Op fol. 46r (sept.) is sprake een graf van Willem Woutersz. van Assendelft en zijn vrouw 'an die suijd oesthorn van her bartout capel 4 witte steenen' (aan de zuidoosthoek van de kapel onder vier witte stenen). De (veronderstelde) kapel is een kleine ruimte en wij interpreteren 'aan (niet 'in') de zuidoosthoek' als gelegen aan de zuidoosthoek *buiten* de kapel. Zie de plattegrond in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in kerk en klooster: Kerkgebouw*.

De kapel zou volgens een akte van 4 mei 1428 in dat jaar zijn gesticht. Dit blijkt echter een misverstand te zijn. De akte is tot nu toe waarschijnlijk verkeerd gelezen.²⁷ Er is namelijk sprake van een vergoeding van alle kosten en schade die hij [heer Bartout] had 'van eenre capellen die ic [Heer Bartout] aldaer ande kercken hadde beghinnen te funderen ende te tymmeren'.²⁸ Hij was dus *begonnen* met het stichten (of laten bouwen) en laten timmeren van de kapel, en belooft nu alle onkosten daarvoor te vergoeden. De formulering lijkt er dus op te wijzen dat er iets is begonnen dat niet is doorgezet. Waarschijnlijk heeft de kleine uitbouw die naam gehouden.

Cerutti meent het gebrek aan grafplaatsen te kunnen verklaren door de Van Assendelftkapel als onderdeel van de zijbeuk te beschouwen. Dit wordt niet bevestigd door de aanduidingen van de grafplaatsen in dit deel van de zijbeuk. Er liggen Van Assendelften verspreid door de hele kerk.²⁹ Dat het bij deze graven altijd om een lid van het adellijke geslacht Van Assendelft gaat, is overigens niet gezegd. Een of meer van de genoemde personen kunnen afkomstig zijn geweest uit het dorp Assendelft en dus een toponiem als 'achternaam' hebben.

Dat er nooit een functionerende Van Assendelftkapel is gekomen, wordt bevestigd door het ontbreken van gegevens over de wijding van de kapel en een altaar is een teken aan de wand: van de andere bekende altaren worden de wijdingen vermeld in de kalenders van het klooster.³⁰ Deze werden elk jaar opnieuw gevierd.

Ook van enige inrichting is geen sprake, terwijl Heer Bartout tijdens zijn leven en bij testament het klooster rijk begiftigde. Dit laatste hoeft niet per se te betekenen dat dit soort giften achterwege werden gelaten, want de schenking van ornamenten en andere benodigdheden voor liturgische diensten werd niet per definitie schriftelijk vastgelegd. Desondanks is het merkwaardig dat Bartout, die zoveel liet optekenen, er zelfs in het algemeen niets over zegt. Uitzonderingen zijn de al genoemde lamp, die eeuwigdurend voor het heilig Sacrament moest branden, en een schilderij met een

²⁷ Cerutti ziet er een aanwijzing in voor het begin van de bouw van de kapel, *Van Commanderie tot Archief* (2007), p. 221 en 225-226. Van Bueren uitte al eerder twijfels over de voltooiing van de kapel, zie 'Memorial practices' (2013), p. 209-210.

²⁸ Cartularium, akte 472 (1428).

²⁹ Dit blijkt uit het memorieregister van 1570. Zie voor grafplaatsen in het schip: fol. 18v, 42, en (voor dezelfde plaats) fol. 32v en 61r; achter in de zijbeuk: fol. 40r en (mogelijk vier maal hetzelfde graf) fol. 4v, 5r, 45r en 52v. De aanduidingen verschillen in deze gevallen van elkaar, maar de aanduidingen 'achter in het uitlaat' (achter in de zijbeuk), 'achterste pilaren', bij 'het aflat' (waarschijnlijk een bord met de tekst van de te verdienen aflat, bij het Jezusaltaar, zie plattegrond) wijzen allemaal op plaatsen achter in de zijbeuk. Er zijn slecht drie gevallen die mogelijk verwijzen naar een plaats in de zijbeuk bij de uitbouw die nu nog met Van Assendelftkapel wordt aangeduid: fol. 37r, 42v en 46r. Veel houvast is er niet, want hier wordt algemeen van 'uitlaat' gesproken.

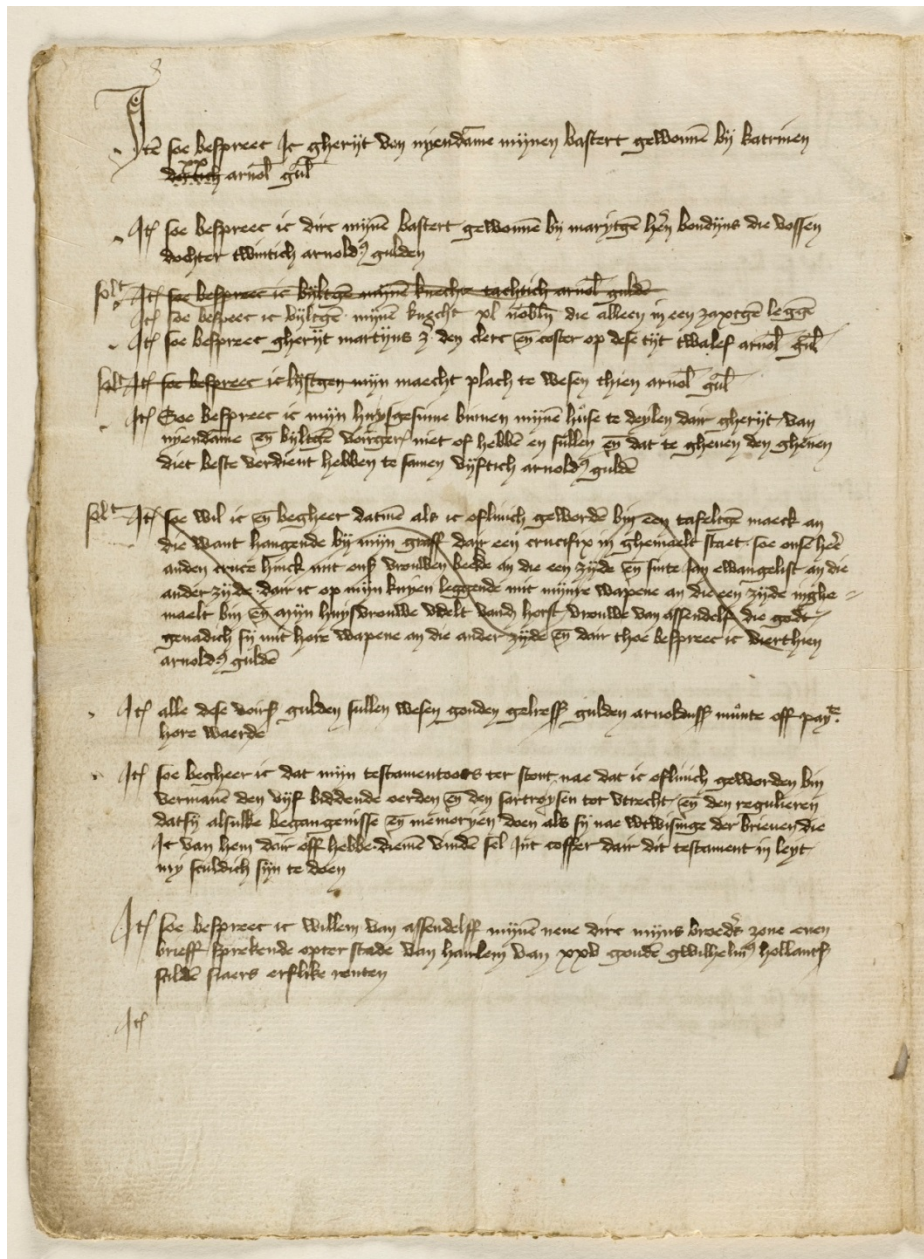
³⁰ Zie de katern *Feesten en gedenken in augustus*.

Kruisiging, dat bij het graf aan de muur gehangen moest worden. Dit schilderij wordt hierna besproken.

Het feit dat de kapel nooit werd gerealiseerd, verklaart ook de vermeldingen van de graven van het echtpaar op het koor en de verplaatsing van de dagelijkse mis van het Margrietaltaar naar het hoogaltaar in 1447 en niet naar een altaar in een eigen kapel.

Een 'tafeltje' voor Heer Bartout en zijn vrouw Odulle

De memorievoorstelling van Bartout van Assendelft en Odulle van der Horst is bekend uit het zojuist besproken losse document met het testament van Heer Bartout dat 1434 is gedateerd.

Figuur 4 – Bladzijde uit het losse exemplaar van het testament van 1434 met daarin de doorgestreepte beschrijving van de memorievoorstelling die Heer Bartout bij het graf wilde hebben – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

In de tekst staat dat hij een tafeltje (schilderij) met een Kruisigingsvoorstelling 'bij mijn graf' wilde, 'waarin ik op mijn knieën liggende met mijn wapenschilden aan de ene zijde ingeschilderd ben en mijn vrouw Odulle van der Horst, vrouwe van Assendelft, die God genadig zij, met haar wapenschilden aan de andere zijde ...'.³¹ Het moest bij hun graf aan de muur worden gehangen, op het koor dus.

De testateur geeft niet aan welk portret hij waar wilde hebben. Dat was ook niet nodig, want de opdrachtgever zal de gebruikelijke opstelling bedoeld hebben: zijn portret op de belangrijkste plaats en dus aan Christus' rechterzijde (dat wil zeggen voor de beschouwer links) en dat van zijn vrouw op de minder belangrijke plaats aan de linkerzijde. Als de opdrachtgever het anders had gewild, had hij het zeker laten vermelden.³²

In het losse exemplaar van het testament is de vermelding van het schilderijtje door-gestreept, evenals een aantal andere bepalingen. Wat dit betekent is niet helemaal zeker. Het is echter het meest waarschijnlijk dat Heer Bartout met een aantal bepalingen niet wilde wachten tot na zijn dood of dat zijn beoogde erfgenamen inmiddels waren overleden. Hij kan de memorievoorstelling heel goed tijdens zijn leven hebben laten plaatsen. Zijn vrouw was immers tussen 1417 en 1422 overleden en lag al jaren in het graf waarin haar echtgenoot pas in 1443 begraven zou worden.

Wensen betreffende de begrafenis

In het testament maakt de testateur ook zijn wensen betreffende zijn begrafenis en zorg voor zijn zielenheil kenbaar. Voordat men het lichaam uit het huis naar de kerk zou dragen, moest er in zijn eigen woning een dodenwake – met lezingen uit de heilige Schrift of uit de levens van heiligen – worden gehouden. De executeurs-testamentair moesten er ook voor zorgen dat er de dag na zijn dood 32 zielmissen werden opgedragen, op één dag, zegt hij er nadrukkelijk bij. Hoe en waar deze taak moest worden uitgevoerd, wordt niet vermeld. Mogelijk schakelde men voor deze bijzondere gelegenheid een aantal priesters in en werden alle zes de altaren in de Janskerk tegelijkertijd gebruikt voor een serie missen op elk altaar.

In het eerste jaar na het overlijden moest er elke maand een vigilie (dodenwake) en de dag daarna een requiemmis worden gezongen. Elke priester van het Jans klooster 'die de gelegenheid heeft' diende op die dagen ook nog een stille (niet-gezongen) rouwmis op te dragen. Ook voor het jaargetijde, de memoriedienst voor de overledene die tot in de 'eeuwigheid' elk jaar op een vaste dag plaatsvond, werden regelingen getroffen.

De 32 zielmissen die onmiddellijk na zijn dood voor Heer Bartout moesten worden opgedragen doen denken aan de verhalen rond paus [Gregorius de Grote](#) (540-604). Hij was een van de vier kerkvaders, die niet alleen de kerkzang invoerde die later als 'Gregoriaans' zou worden aangeduid. Er zijn ook legenden over zijn zorg voor het

³¹ Er staat 'mit mijnre wapenen' en 'mit hore wapene'.

³² Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 89-92.

zielenheil van overledenen. Een daarvan betreft een monnik voor wiens zielenheil hij dertig missen liet opdragen. Het begrip 'dertigsten' voor dertig missen onmiddellijk na het overlijden stamt hier van af. Waarom Bartout voor voor 32 missen koos, is niet duidelijk.³³

Figuur 5 – Een van de vele 'Gregoriusmissen', een legendarische voorstelling waarin Christus op het altaar aan paus Gregorius verschijnt. Naast het altaar zien we het vagevuur waar zielen wachten op hun verlossing. Hiermee wordt verwezen naar de opvatting dat bij het lezen van elke mis een ziel uit het vagevuur in de hemel werd opgenomen, schilderij van de Meester van de Levensbron, circa 1510 – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Memoriediensten elders

Dit alles vond Heer Bartout nog niet voldoende, want hij trof ook voorzieningen voor memoriediensten in andere kerken en kloosters. Op de eerste plaats was dat in zijn eigen heerlijkheid. Zowel de kerkmeesters van de Odulfuskerk, de parochiekerk van Assendelft, als het Onze-Lieve-Vrouwegilde aldaar dienden jaarlijks te zorgen voor een vigilie, missen en een grafgang.

Omdat Bartout en zijn vrouw in de Haarlemse Janskerk begraven waren, zal voor deze plechtigheid een ander graf zijn gebruikt, waarschijnlijk het grafmonument van

³³ Gregorius de Grote, *Dialogen* (uitgave 2001), zie Boek IV. Zie over de dertigsten Van Bueren, *Leven na de dood* (1999), p. 24 (met literatuurverwijzingen).

Verder wordt een klein aantal andere geestelijke instellingen genoemd. Een te verichten tegenprestatie wordt niet vermeld, maar we mogen aannemen dat de schenkingen op zijn minst een aantekening in het memorieregister of in de lijst der doden van het ontvangende instituut opleverden, waardoor Bartout en de zijnen werden genoemd in de missen die voor de weldoeners werden opgedragen.

Hoe de testateur werd beloond voor weer andere schenkingen, namelijk aan de algemene kapittels van de Kartuizers, de Regulieren van Windesheim en het Utrechtse kapittel van de derde orde van Sint-Franciscus, is eveneens niet duidelijk. Mogelijk werd hij hierdoor in één keer als weldoener van alle aangesloten instellingen beschouwd en dus op al die plaatsen herdacht.³⁶

Dat alles kwam dus nog bovenop de dagelijkse mis die al vanaf 1412 in het Jans-klooster werd opgedragen.

Doel: een plaats in de hemel

Bartout van Assendelft wilde met deze maatregelen datgene bereiken wat hij ook uitdrukkelijk in zijn testament had laten vermelden: een plaats in de hemel voor zichzelf en zijn naasten, en dat zo spoedig mogelijk na het overlijden. Daarom bepaalde hij dat er onmiddellijk een aanvang moest worden gemaakt met de zielmissen en de bijbehorende plechtigheden en daarom werden er zo veel kerken en kloosters bij de memoriediensten betrokken. Behalve deze zielmissen die in een korte periode na het overlijden werden opgedragen, moesten er ook jaar in jaar uit terugkerende missen worden gevierd, beide in grote aantallen.

Werken van barmhartigheid

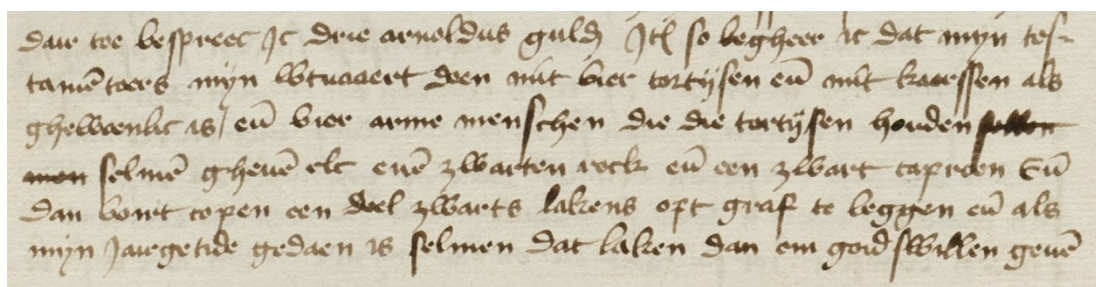
Tevens greep Bartout de gelegenheid aan om via zijn testament de werken van barmhartigheid te beoefenen. Hij trof allerlei maatregelen voor het voeden en kleden van de armen. Ook hier valt weer op dat hij er geen gras over wilde laten groeien. Onmiddellijk na zijn overlijden zouden dertien personen 'een rock een hemde ende een pair schoen' ontvangen.

Tevens liet hij een aanzienlijk geldbedrag uitdelen. Na afloop van zijn begrafenis moesten er honderd arnoldusguldens onder de armen verdeeld worden en na de memoriedienst die een maand later plaats zou vinden, diende men dat nog eens te herhalen. De executeurs-testamentair konden daarnaast nog eens 150 arnoldusguldens naar eigen goeddunken besteden aan deze lieden. De huiszittende armen die

licht staat een Bartout van Assendelft vermeld die er onder andere een altaar stichtte; zie Van Hasselt, *Het necrologium van het Kartuizerklooster Nieuwlicht* (1886), p. 182, en De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken* (2015), p. 158-159. Met het regulierenklooster kan het klooster van Maria Visitatie buiten Haarlem worden bedoeld. Zie ook [Utrechtse Kronieken](#).

³⁶ Dit geldt in elk geval voor de Kartuizers, zie De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken* (2015), p. 159.

dit het meest nodig hadden, zouden via de Haarlemse Heilige Geestmeesters kleding ontvangen tot een bedrag van vijftig arnoldusguldens.

Figuur 7 – Een van de passages waarin de schenking aan de armen direct is gekoppeld aan de uitvaart (testament van 1430 volgens het cartularium, in feite is het van 1434 of kort daarna). Bij de uitvaart moesten vier arme mensen de toortsen dragen. Ze zouden in passende kleding worden gestoken, die ze naderhand mochten behouden. Het graf moest versierd worden met kaarsen, en met zwart laken dat na zijn (eerste) jaargetijde eveneens aan de armen gegeven moest worden, cartularium akte 466 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Toen het echtpaar zich associeerde aan het Jans klooster was al bepaald dat er elk jaar na de jaargetijden brooduitdelingen gehouden moesten worden. In zijn testament legde Bartout ook nog vast dat dit in het jaar na het overlijden elke maand moest gebeuren. Tegenprestaties van de kant van de armen worden niet vermeld, maar waarschijnlijk vonden (sommige van) de uitdelingen na de memoriediensten plaats en werden degenen die voor de goede gaven in aanmerking wilden komen, geacht deze bij te wonen. Dit soort tegenprestaties was gebruikelijk.

Hoe dan ook, door zijn giften zorgde de testateur niet alleen voor het zielenheil van zichzelf en zijn verwanten, maar tevens voor leniging van de noden van deze wereld.

Betrokkenheid van verwanten

Bartout van Assendelft had op het moment dat hij zijn regelingen trof geen wettig nageslacht en hij zou dat ook niet krijgen. Waarschijnlijk wilde hij niet afhankelijk zijn van zijn andere verwanten en zorgde hij daarom zelf voor zijn nagedachtenis. De verwanten werden echter wel betrokken bij de uitvoering van de bepalingen.

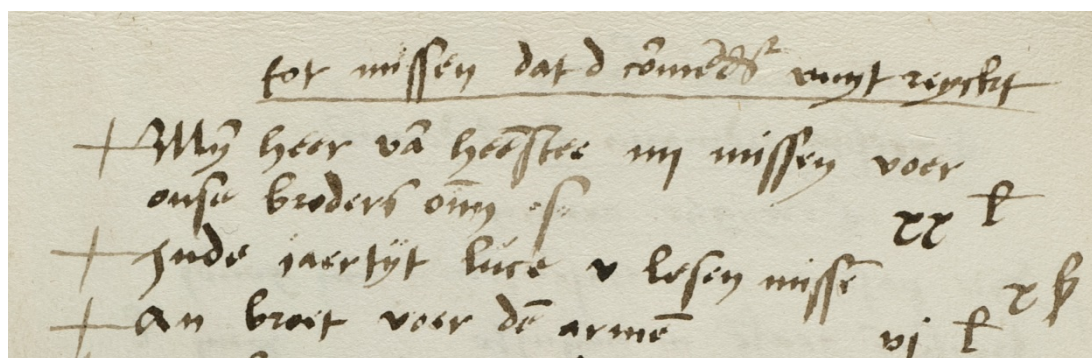
Bij de memoriediensten die Bartout in zijn testament besprak, staat vermeld dat ze 'ten eeuwigen dage' onderhouden moesten worden. Dat was gebruikelijk en de formulering komt in allerlei variaties voor.

Daar werd soms een bedrag in één keer voor uitbetaald. Voor de regelingen die werden getroffen in 1412 stond in de akte een jaarlijkse rente vermeld, die Bartout en na zijn dood diens erfgenamen moesten betalen aan het Jans klooster. Dit had dus consequenties voor de nabestaanden en daarom werden speciale maatregelen getroffen. Toen Bartout van Assendelft en zijn vrouw Odulle van der Horst hun schenkingen deden aan het Haarlemse Jans klooster, verklaarden Dirk en Agnes van Assendelft dat zij alle maatregelen die hun broer Bartout zou nemen, zouden respecteren. Deze

toestemmingen werden bij de schenkingsakten opgenomen in het cartularium van het klooster.³⁷

Dit soort regelingen waren nodig, want in veel gevallen moest de nabestaande familie elk jaar betalingen doen zodat het klooster of de kerk de verplichtingen kon vervullen. In 1551 werd een verandering aangebracht omdat het de familie Van Assendelft kennelijk te veel werd. In plaats van de dagelijkse missen, die al vanaf 1412 werden opgedragen en die inmiddels waren opgelopen tot het gigantische aantal van meer dan honderdduizend, zouden voortaan nog maar drie missen per week worden opgedragen.³⁸ Alle andere bepalingen bleven onverminderd van kracht.

Meer dan honderd jaar nadat de regeling tot stand was gekomen, voelde Gerrit van Assendelft, het achterkleinkind van Bartouts broer Dirk, zich dus nog steeds gebonden aan dat wat Heer Bartout ten behoeve van zijn zielenheil en zijn familie had bepaald. Wel werd het aantal memoriediensten aangepast, waarschijnlijk omdat de kloosterlingen de afgesproken vijf diensten niet meer voor het beschikbare geld konden en wilden doen.

tot missen dat d'ouderd' vint recht
+ My heer vā heestee my missen voer
onse broders om' of 22 l
+ Ende jaertyt luce v' lesen missen
+ an broet voor de arme 11 l

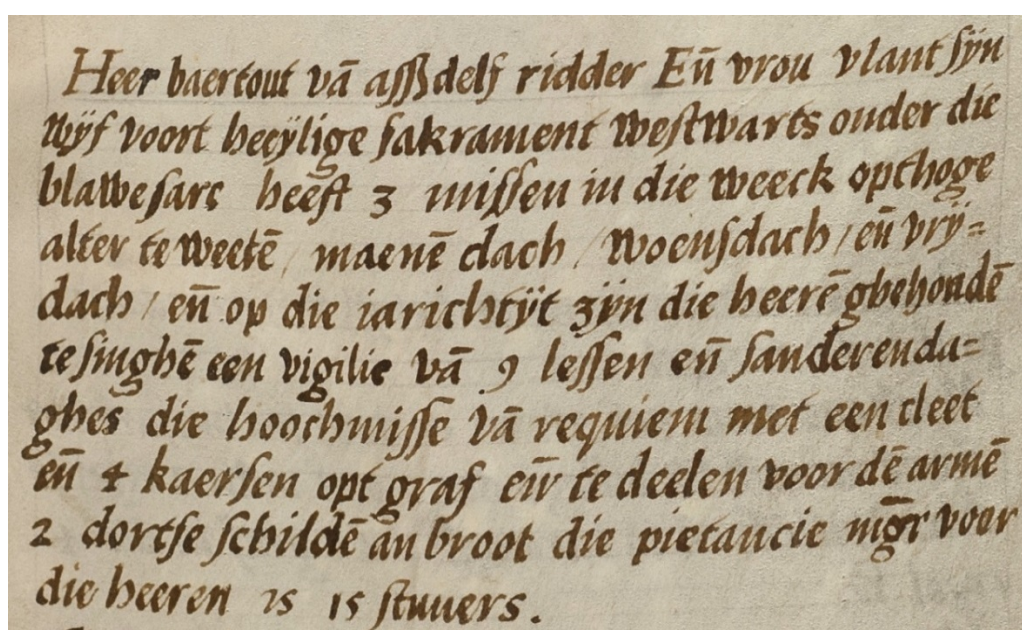
Figuur 8 – Vermelding van de betalingen voor de missen en andere plichten die het klooster in 1551 aangegaan met Gerrit van Assendelft in de commandeursrekeningen (1557-oktober 1571), in het jaar 1557 (geen foliëring). De eerste post betreft de jaarlijkse betaling van twaalf pond voor de drie missen per week. De tweede en derde post hebben betrekking op de jaargetijde voor Heer Bartout en zijn vrouw. Dit werd op het feest van de heilige Lucas (luce) gevierd (18 oktober). Het gaat daarbij om uitdelingen van brood aan de armen, het zingen van een vigilie, de volgende dag een requiemmis en voedsel voor de broeders ('die broderen ande tafel'). Dit blijkt uit een vergelijking van de diverse verplichtingen in het memorieregister van 1570, zie figuur 9 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

³⁷ Bartout van Assendelft: Noord-Hollands Archief, Haarlem, cartularium, akte 466-475 en 479-81, spec. 468 en 469 (respectievelijk 11 november 1412 en 17 mei 1417). Zie ook Cappon, *De opkomst van het testament* (1992), p. 63-65. Over de zakelijke kant van stichtingen ook: Bijsterveld, *Do ut des* (2007), vooral de artikelen onder Gift giving; Gilomen, 'Renten und Grundbesitz in der Toten Hand' (1994), p. 135-148) en Mol, 'Friezen en het hiernamaals' (Leeuwarden 1994), spec. p. 195 en 198-199.

³⁸ Kloosterarchieven (okt. 1571-1574), fol. 3r. Van het Jansklooster zijn de commandeursrekeningen bewaard gebleven van 1557 tot 1577 (drie delen). Gonnet, 'Commanderij van Sint Jan' (1874), p. 269-270 en 314 en Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 291-292; Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 35-37; Koene, *Voor God, graaf en geslacht* (2005), p. 11-19.

In de commandeursrekeningen van 1557 tot oktober 1571 zijn tot en met het jaar 1567 onder de rubriek 'Tot missen' de betalingen voor de diensten voor Bartout en zijn vrouw opgenomen. (Zie figuur 15 in de katern Feesten en gedenken in augustus', voor het jaar 1567.) Voor de drie missen ontving de dienstdoende priester twaalf pond per jaar. Het brood voor de armen kostte drie pond en voor de jaargetijden en voor het voedsel aan tafel voor de broeders werd nog eens vijftien schellingen betaald.

Waarom de betalingen na 1567 niet meer worden vermeld, is niet duidelijk, temeer omdat de drie missen wel zijn opgenomen in het memorieregister van het klooster uit 1570. Mogelijk werd er een andere regeling getroffen voor de zorg voor de missen, maar aanwijzingen in die richting zijn nog niet gevonden.

Figuur 9 – In het memorieregister van 1570 staat de regeling van 1551 voor de drie missen per week van Bartout van Assendelft en Odulle van der Horst, fol. 56r (maand oktober). Kennelijk waren de financiële regelingen die het echtpaar had getroffen in 1412 voor vijf missen per week niet meer voldoende en wenste Gerrit van Assendelft geen geld bij te leggen om de vroegere afspraken te kunnen handhaven – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Casus Philips van Hogesteijn en familie

Memoriediensten voor de familie

Memoriediensten in allerlei vormen vonden plaats op bepaalde momenten. Wie echter een grafzerk, een memorievoorstelling of een andere zichtbare schenking in een kerk liet aanbrengen, was altijd aanwezig. Daar konden nabestaanden en armen bidden voor hun familie en/of weldoeners op elk moment van de dag.

Zo was er via de nog bekende memorievoorstelling gedurende enige tijd een herinnering aan de familie Van Hogesteijn aanwezig. Het toont zijn grootouders en daarachter zijn ouders in het linkerluik (rechts vanuit de religieuze voorstelling), zijn

broer en schoonzus en daarachter zijn zus en een onbekende man in het rechterluik³⁹ en Philips van Hogesteijn in het middenpaneel. Hij bevindt zich wel op een belangrijke plaats, maar vlakbij bij zijn broer, schoonzus en zus.

Figuur 10 – Drieluik met de Graflegging van Christus en commandeur Philips van Hogesteijn en zijn familie, schilderij vervaardigd vóór 1573 – Bowes Museum, Barnard Castle, Durham.

Waar echter het drieluik aanvankelijk hing, is voorlopig nog de vraag. Dit kan vanaf de vervaardiging in de Janskerk zijn geweest, of eerst een tijdlang in een kerk in Alkmaar of Egmond bij de graven van familieleden. In elk geval bevond het zich vanaf 1573 in het Jansklooster.⁴⁰

Ook vonden er in een niet nader aangeduide kerk en in de Janskerk memoriediensten plaats voor Heer Philips en zijn familie.

³⁹ Het lijkt gezien het kruis om een Jansheer te gaan, maar een tweede Jansheer in de familie is niet bekend. Wel was de latere echtgenoot van Engele, de zus van Heer Philips, de rentmeester van het Jansklooster. Hij kan geassocieerd lid zijn geweest van het klooster, maar dan zou hij een ander kruis hebben moeten dragen, namelijk zonder de twee bovenste punten. Jon Old, hoofd van de restauratie-afdeling van het Bowes Museum heeft voor ons gekeken of Philips van Hogesteijn misschien eerst op het luik stond naast zijn zus, en later ook over de voorstelling op het middenpaneel is gezet. Dit soort veranderingen, was niet ongebruikelijk. Er werden echter geen aanwijzingen gevonden voor een dergelijke ingreep. Met hartelijke dank aan de heer Old. Over veranderingen in memorievoorstellingen, zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 115-123 (paragraaf 'Gebruiksartikelen die men aanpaste of verving').

⁴⁰ Over deze memorievoorstelling, de afgebeelde personen en de verschillende plaatsen waar het drieluik zich bevonden kan hebben, Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 298-306.

In het testament van 1568 van de Jansheer wordt vermeld dat zijn moeder begraven lag voor het Jacobsaltaar, maar de plaats en kerk worden niet genoemd. De wezen van Alkmaar moesten echter eens per jaar op haar graf bidden, hetgeen lijkt te wijzen op een begraafplaats in Alkmaar, maar waar precies (kerk of kerkhof) het gaat, is ons niet bekend. Deze stad schaarde zich in 1572 achter de prins van Oranje en in hetzelfde jaar nog werden alle kerken van hun sieraden ontdaan. Dit zou kunnen verklaren waarom het drieluik in een boedelinventaris van de Haarlemse Jansheren wordt genoemd. Veel burgers hebben hun eigendommen uit de kerken gehaald bij de herinrichting van een kerk tot een protestantse kerk. Dat kon gebeuren met toestemming van het stadsbestuur zoals in Leiden, Den Haag en Haarlem, maar in andere gevallen werden ze gewoon door vroegere eigenaren of familie weggenomen⁴¹

In het testament staat overigens ook een maatregel die vaker voorkomt bij stichtingen: indien een groep personen die van de schenkingen profiteerde in gebreke bleef, dan ging het geschonken voedsel of geld naar anderen. In dit geval ging het om twee weeshuizen die door de commandeur begunstigd werden. Als een van de twee instellingen zijn verplichtingen niet nakwam, kreeg het andere weeshuis dat jaar een dubbele vleesmaaltijd. Ook Bartout van Assendelft nam zulke bepalingen op in zijn testament: eerst kregen de Jansheren de kans orde op zaken te stellen en als dat niet gebeurde gingen de jaarlijkse inkomsten naar de armen of naar het Heilige Geesthuis.⁴²

Een andere manier om het nakomen van de afspraken te voorkomen, maar die we niet kennen uit Haarlem, is het op een steen beitelen van de akte met de bepalingen. Bisschop Joris van Egmond (+1559) liet dit doen op zijn monument in de Domkerk (1549) waarin hij een groot aantal liturgische vieringen liet vastleggen.⁴³

Uit het memorieregister van 1570 blijkt dat het in elk geval de bedoeling van Philips van Hogesteijn was dat er memoriendiensten voor de familie plaatsvonden in de Haarlemse Janskerk. Dat kan inderdaad nog gebeurd zijn tot 1572, dus vóórdat de Jansheren uit de stad vluchtten.

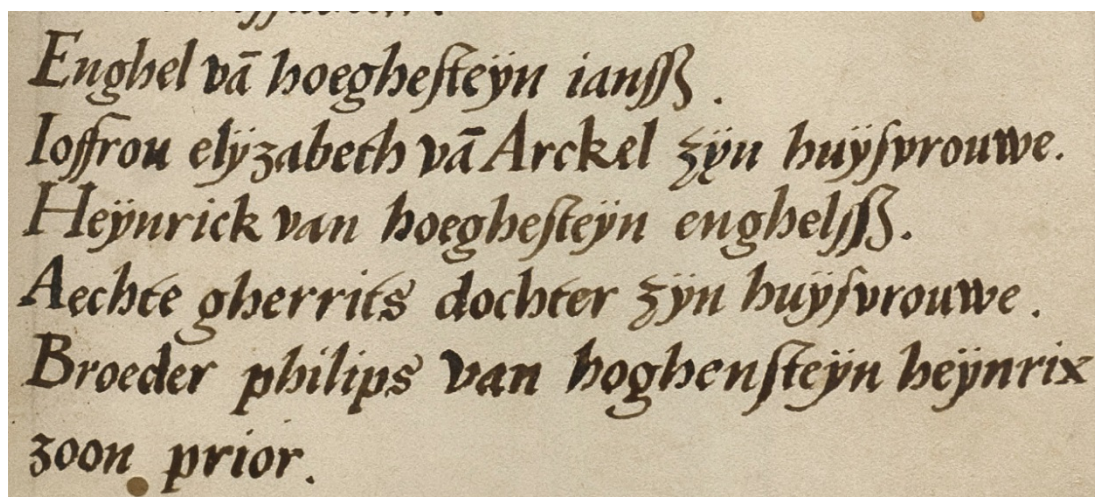
De namen van Heer Philips' grootouders, ouders en van de Jansheer zelf staan op de laatste bladzijde van het memorieregister. Deze bladzijde bevat een lijstje met een aantal namen van personen voor wie een of meer keren per jaar een memoriendienst gehouden moest worden. Waarom de broer, schoonzus en zuster van Philips van Hogesteijn niet worden genoemd, is niet duidelijk. Ze worden wel vermeld in het testament van de commandeur en ze staan wel afgebeeld op de memorievoorstelling.

⁴¹ Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 112.

⁴² Zie voor de beide regelingen, Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 61.

⁴³ Zie Van Bueren, 'Gebeeldhouwde nagedachtenis' (2013), afbeelding op p. 38 en tekst op p. 45-46. Ook in de Jacobikerk in Utrecht zijn twee volledige in steen gebeitelde akten te vinden.

Of er vanaf 1575, toen de heropgebouwde kerk weer werd gebruikt door de Jansheren, nog veel memoriediensten zijn gehouden, en zo ja, welke dat waren, valt niet te zeggen. In 1578 werd de kerk bij de Haarlemse Nonen beschadigd. Verwer spreekt van het 'opbreken van de kerk'. Een heropbouw en herwijding hebben we niet gevonden en bij december 1578 noemt Verwer de Janskerk niet in het lijstje van kloosters waar de katholieken naar de kerk konden gaan, nadat de Bavokerk aan de protestanten was overgedragen. De eerste protestantse preek vond daar plaats op 31 oktober.⁴⁴

Figuur 11 – Namen van Philips van Hogesteijn en zijn ouders en grootouders onderaan in een overzicht van namen achterin het memorieregister van 1570 (fol. 72r, paginering met potlood) – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Nadat de Janskerk in 1587 in gebruik werd genomen door de protestanten, moest men het anders aanpakken. Mogelijk werden nog memoriediensten gevierd in het heropgebouwde klooster toen dat in 1595 klaar was. Uit de inventaris van 1625 blijkt dat er een 'kerkkamer' met een 'sacristie' was waar de overgebleven kloosterlingen hun liturgievieringen hielden, zoals wordt vermeld in het visitatieverslag van 1594.⁴⁵

Allerlei vormen van gedachtenis voor Heer Philips alleen

Heer Philips zelf wordt elders ook nog twee maal vermeld in het memorieregister van 1570. De reden staat aangegeven in de vermelding op fol. 27r: 'Frater Philips van Egmond van Hogesteijn, prediker [ecclesiastes] van dit huis, voorheen pastoor van Hazerswoude, broeder van de orde, overleed [niet ingevuld]. Het is passend dat zijn

⁴⁴ Verwer, *Memoriaelbouck* (1973), p. 201-203 (Haarlemse Nonen op 29 mei en plundering en verwoesting van kloosters, inclusief het Jansklooster), p. 205 (eerste preek van de protestanten in de Bavokerk) en p. 206 (kerken van kloosters waar de katholieken nog terecht konden voor de erediensten).

⁴⁵ Van Winter, *Sources concerning the Hospitallers* (1998), p. 620.

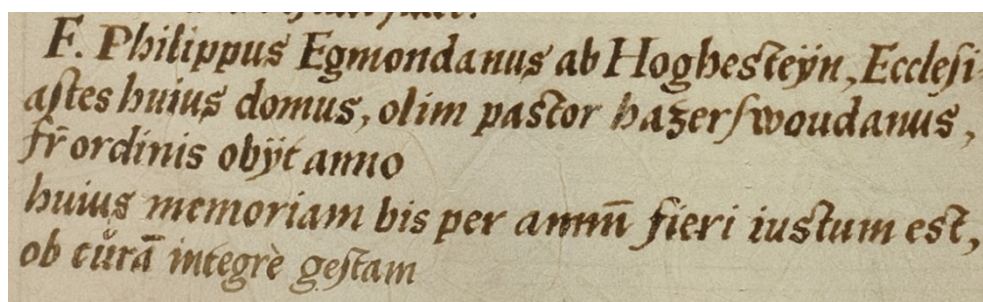
gedachtenis tweemaal per jaar geschiedt, vanwege de zorg die hij rechtschapen gedragen heeft'.⁴⁶

In 1570 was Philips van Hogesteijn coadjutor van het klooster, maar hij was, zoals ook uit het verderop geciteerde grafdicht blijkt, een groot en bevlogen prediker, hetgeen de term 'ecclesiastes' kan verklaren.

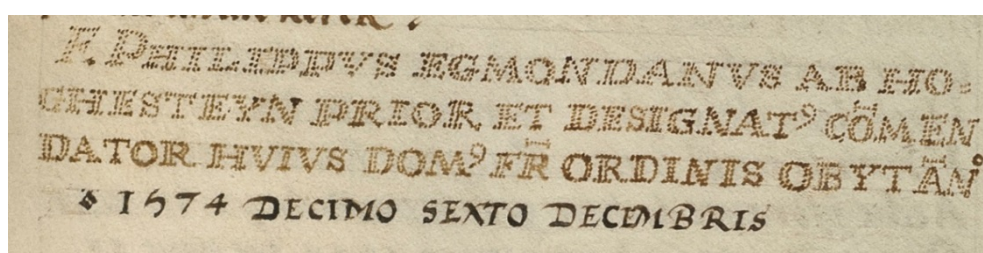
Eenmaal per jaar een jaargetijde was gebruikelijk (voor de broeders van het klooster en voor veel anderen, althans voor degenen die het konden betalen), maar er werd voor sommige personen van afgeweken. Die bestelden of kregen meer memoriediensten per jaar.

Of Philips van Hogesteijn zijn nagedachtenis zelf geregeld heeft, is niet duidelijk. In elk geval is de tekst in dezelfde hand geschreven als het overgrote deel van het register, dus door zijn (toekomstige) zwager Gerrit Claasz.⁴⁷ Deze rentmeester van het klooster stelde in opdracht van Heer Philips onder andere het memorieregister op.

De andere vermelding is in hoofdletters geschreven, waarschijnlijk in een andere hand. Daar staat zijn sterfdatum wel ingevuld: 16 december 1574.⁴⁸ Waar de commandeur begraven is, is niet duidelijk. Mogelijk was dat in Amersfoort waar hij regelmatig bij zijn zuster en zwager Gerrit Claasz. verbleef, nadat het klooster verwoest was.

F. Philippus Egmondanus ab Hoghesteijn, Ecclesiastes huius domus, olim pastor hazerswoudanus, fr̄ ordinis obiit anno huius memoriam bis per annū fieri iustum est, ob curā integrē gestam

F. PHILIPPVS EGMONDANVS AB HOGHESTEYN PRIOR ET DESIGNAT⁹ COMENDATOR HVIVS DOM⁹ FR̄ ORDINIS OBYT AN^o 1574 DECIMO SEXTO DECEMBRIS

Figuur 12a-b – Twee uitsneden uit het memorieregister met de vermeldingen van Philips van Hogesteijn, resp. fol. 13r (februari) en 27r (mei), 1570 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

⁴⁶ Frater Philippus Egmondanus ab Hogesteijn, Ecclesiastes huius domus, olim pastor (H)azerswoudanus, frater ordinis, obiit [niet ingevuld]. Huius memoriam bis per annum fieri iustum est, ob curam integre gestam.

⁴⁷ Het paar trouwde vermoedelijk kort voor december 1574. Zie voor de verantwoording, Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 303.

⁴⁸ Memorieregister 1570, fol. 13r.

Een grafdicht voor de commandeur

Cornelius Schonaeus (1540-1611), dichter en goede vriend, schreef verschillende gedichten ter ere van Philips van Hogesteijn. Het laatste was een grafdicht waarin hij de verdiensten van zijn vriend, waaronder zijn preekkunst, volop etaleert.⁴⁹

Epitaphium domini Philippi ab Hogesteyn, Rhodianorum dominorum apud Harlemenses praesidis.	Grafdicht van Heer Philips van Hogesteijn, Commandeur der heren van Rhodos, te Haarlem
Exanimata cubant hic praesidis ossa Philippi,	Ontzield ligt hier het lichaam van commandeur Philips,
Effigiem cuius, lector amice, vides, Qui gravis elogiis, morum probitate verendus,	Op wiens beeltenis, waarde lezer, Uw oog rust. Gezaghebbend door zijn woord, door zijn deugd eerwaardig,
Vir dignus nunquam qui moreretur erat,	Was hij een man die het verdiende nooit te ster- ven.
Antiquae assertor fidei, vindexque malarum	Verdediger van het aloude geloof, en bestrijder van verderfelijke
Haeresium, verae religionis amans.	Ketterijen, uit liefde voor de ware godsdienst.
Pro quibus officiis caeli subvectus in arcem,	Om deze kwaliteiten naar de hemelburcht (op)gevaren
Aeterno gaudet semper adesse Deo.	Verheugt hij zich voor immer in het aanschijn van de eeuwige God. ⁵⁰

Het woord 'epitaf' lijkt in dit geval te staan voor 'grafdicht', hetgeen zou betekenen dat het gedicht op de grafzerk of het grafmonument van Heer Philips werd aangebracht of bedoeld was te worden aangebracht.⁵¹ Een andere mogelijkheid is dat het gedicht in een prent stond met een afbeelding van het dode lichaam van de commandeur. Een grafzerk en/of een prent zijn echter niet bekend.

Waarschijnlijk moet de zinsnede 'een man die het verdiende nooit te sterven' opgevat worden als een opmaat naar de laatste twee zinnen. Daarin spreekt de dichter de overtuiging uit dat Heer Philips, als een heilige, onmiddellijk in de hemel toegelaten werd. Hij verdiende het eeuwige leven, dat wil zeggen een leven waarin hij gelukkig kon zijn in het aanschijn van God.

⁴⁹ Van der Venne, *Cornelius Schonaeus (1540-1611), deel 2 Vriendenkring* (2002), p. 47-75. Over zijn preekkunst, p. 74-75.

⁵⁰ Over Philips van Hogesteijn, zijn vriendschap met Schonaeus en de gedichten die deze voor de Jansheer maakte, Van der Venne, *Cornelius Schonaeus* (2002), deel 2 Vriendenkring, p. 47-75; speciaal het grafdicht met toelichting, p. 73-75. Vertaling van Van der Venne in het Nederlands eerder gepubliceerd in Van Bueren, 'Gegevens over enkele epitafen' (1989), p. 146, noot 104. Lijkredes waren in de middeleeuwen niet ongewoon, zie De Boer, 'Eine lateinische Totenklage' (2011), maar in deze gevallen gaat het om uitgesproken teksten.

⁵¹ De term 'epitaf' werd ook gebruikt voor 'memorievoorstelling' dus voor een voorstelling met een tekst ter nagedachtenis, zie over dit gebruik Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 622-623.

Wat dit betreft zijn er overeenkomsten met de memorievoorstelling van de familie Van Schoten waarin het al overleden jongste broertje van Ridder Gerrit in de hemelpoort staat.⁵² De redenen zijn echter anders: het jonge kind kon nog nauwelijks gezondigd hebben (zo kan de opdrachtgever hebben gedacht), maar Heer Philips leefde als een heilige (volgens Schonaeus).⁵³

Nog meer gebed voor het zielenheil

Het hield hiermee echter niet op, want de commandeur had in elk geval zelf gezorgd voor gebed voor zijn zielenheil in de refter, de eetzaal van het klooster. Hij schonk namelijk bij 'testament' (van 1568) aan zijn medebroeders een drinkbeker. Ook al moesten de kloosterlingen de gelofte van armoede afleggen, toch mochten ze enige persoonlijke eigendommen hebben. Een testament maken kon niet, maar men kon wel een *despropriamentum* opstellen waarin men zijn wensen ten aanzien van eigen goederen kenbaar kon maken.⁵⁴

Als tegenprestatie moesten de broeders elke keer als de beker werd gebruikt na het dankgebed terwijl ze nog aan tafel zaten 's middags en 's avonds een *pater noster* (Onze vader, een gebed tot God) en een *ave maria* (gebed dat begint met Wees gegroet, Maria) bidden. Daarna moest afwisselend door de hebdomedarius (gebedsleider van de week) en de broeders het volgende worden gezegd:

- *hebdomedarius*: et ne nos (en niet alleen van ons)
- *broeders*: sed libera (maar bevrijd)
- *hebdomedarius*: Anima Philippi prioris nostri requiescat in pace. Amen (de ziel van Philips, onze prior, opdat hij ruste in vrede. Amen)⁵⁵

⁵² Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in de praktijk*: Gedenken van kloosterlingen en leken.

⁵³ Over de bijzondere wijze van afbeelden van jong overleden kinderen zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 92-93, op memorievoorstellingen, en Oosterwijk, 'Babes on Brackets' (2011), op grafmonumenten.

⁵⁴ Voor documenten met de laatste wil van drie commandeurs, Gonnet, 'Commanderij van St. Jan' (1874), p. 272-273 (Gerrit van Schoten); 359-360 (Philips van Hogesteijn), 374-376 (Timan van Wou). In de statuten staat dat het maken van testamenten, etc. verboden is, maar dat de broeders wel, met toestemming van hun meerdere, een bescheiden deel van hun goederen aan anderen mogen schenken, zie de statuten van 1576 in de [Histoire des Chevaliers](#) van De Vertot (1726), deel 4, p. 69-337, speciaal p. 205. In het desbetreffende hoofdstuk van de regel met geboden, verboden en straffen zijn allerlei regels opgenomen om de orde ervoor te behoeden dat door toedoen van de broeders of erfgenamen van de broeders bezit dat, gezien de gelofte van armoede, aan de orde behoort, in handen van anderen komt. Ook elders blijkt dat het behoud van het bezit van individuele broeders een bron van zorg is. Zo moeten liturgische benodigdheden van individuele broeders altijd aan de orde blijven, zie p. 93.

⁵⁵ Waarom Heer Philips toen het testament werd opgemaakt nog prior van het klooster werd genoemd, is niet duidelijk, want hij was in 1567 benoemd tot coadjutor, de assistent van de commandeur die bestemd was om deze op te volgen. Mogelijk had hij beide functies.

Waarschijnlijk gaat het om de zilveren beker die wordt genoemd bij het huisraad van Philips van Hogesteijn in de inventaris van 1572 (de broeders zouden hem volgens het testament pas bij zijn dood krijgen). Daarin worden behalve de beker (een 'schroef' genoemd) ook twee zilveren schalen, een zilveren kruis en een zilveren oorlepel (om de oren mee schoon te maken) vermeld.⁵⁶

Tevens moesten de familieleden en medebroeders die in het *despropriamentum* van Philips van Hogesteijn (van 1568 en 1574) bedacht werden met boeken en sieraden, een aantal gebeden zeggen of missen bijwonen.

Casus Timan van Wou

Opvolger en navolger van Philips van Hogesteijn

Het lijkt heel goed mogelijk dat Heer Philips met deze maatregelen niet alleen greep wilde houden op de zorg voor zijn zielenheil, maar tevens familie, vrienden en anderen ver probeerde te houden van het opkomend protestantisme. Wat dat betreft sluiten de bepalingen in het *despropriamentum* van Timan van Wou uit 1574 perfect aan op dat van zijn voorganger Philips van Hogesteijn.⁵⁷ Ze vragen om gebed en missen, maar doen allebei meer dan dat.

Heer Philips wil kennelijk dat er voldoende priesters blijven en steunt een arme student die priester wil worden. Behalve het geld dat voor hem vastgelegd wordt, wordt ook bepaald dat indien familieleden vóór Heer Philips zelf overlijden, het geld dat hij hun zou nalaten, eveneens naar de student gaat. Timan van Wou doet het anders: hij legde in zijn testament voor zijn broers, zusters en zwagers een zware nadruk op trouw aan de Kerk en haar geboden en gebruiken, en op het bewaren van het geloof. Dat moeten ze ook doen als de hele Nederlanden van het geloof afvallen, zo stelt hij.

Behalve schenkingen aan zijn familie trof hij regelingen voor zijn klooster en zijn medebroeders. Hij vermeldt aan het eind uitdrukkelijk dat de regel van de orde het maken van een *despropriamentum* toestaat en dat zijn commandeur (Philips van Hogesteijn) hem hiervoor ook zijn goedkeuring had gegeven.

Desondanks ontstonden er problemen. Er werd door enkele familieleden een rechtszaak aangespannen tegen onder andere de laatste twee kloosterlingen. Deze hielden vol dat al het bezit commanderijgoed was en dat de commandeur *ab intestato* (zonder testament) was overleden. Uiteindelijk kregen de eisers ongelijk, maar enkele erfge-

⁵⁶ Voor het huisraad van Philips van Hogesteijn, zie Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 502-505, speciaal voor het zilver p. 503.

⁵⁷ Philips van Hogesteijn: Register met afschriften van privileges, fol. 57r-60v (20 december 1568), in transcriptie in Gonnet, 'Commanderij van St. Jan' (1874), p. 359-360 (26 september 1574). Timan van Wou: Prothocolle 1572, fol. 160v-161r, transcriptie in Gonnet, idem, p. 374-376 (26 mei 1574).

namen die meer bescheiden wensen hadden, ontvingen wel het een en ander.⁵⁸ We zien hier dus het gebruikelijke patroon: bij conflicten won het Jansklooster, zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, met name de algemene delen over het Jansklooster.

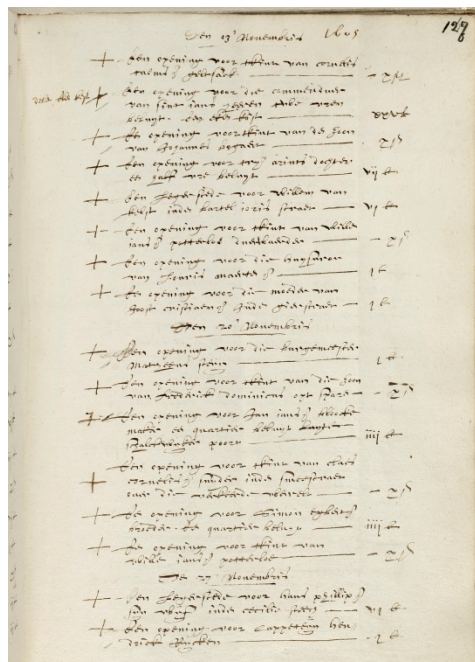
Figuur 13 – Prent van Jacob Matham opgedragen aan Timan van Wou, 1600 – [Rijksmuseum Amsterdam](#), zie verder in de katern *Commandeurs van het Jansklooster*.

Memorievoorstelling van het gezin Van Wou

De memorievoorstelling voor Timan van Wou hing ofwel in het Jansklooster of in de kerk van Beverwijk waar Heer Timan tot 1575 pastoor was. Dit blijkt uit een bepaling van Heer Timan in zijn *desproprium* van 1574. Hij wilde namelijk dat het tafereel waarop hij en zijn broers en zusters stonden afgebeeld, na zijn dood op het graf van

⁵⁸ Gonnet, 'Commanderij van St. Jan' (1874), p. 374-377.

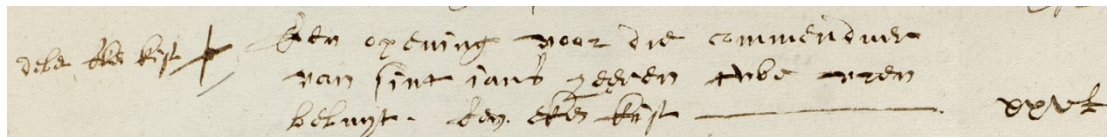
zijn ouders in Kampen geplaatst zou worden.⁵⁹ De stad Kampen schaarde zich echter in 1578 al achter de opstand tegen Filips II en werd toen ook protestants. Timan van Wou zou pas in 1605 overlijden, dus het epitaaf zal in het Jans klooster zijn gebleven. Mogelijk staat het in een of meer inventarissen, maar het is niet als zodanig te herkennen.

Timan van Wou regelde in zijn *despropriamentum* ook zijn begrafenis. Omdat de Janskerk was verwoest, wil hij in de kerk in Beverwijk begraven worden (waar hij pastoor was geweest), en als dat niet kon in de Grote Kerk in Haarlem.

Dat laatste is inderdaad gebeurd. Hij werd op 13 november 1605 begraven.

De vermelding in de boeken van klok en graf van 1605 van de Grote Kerk luidt: ‘Een opening voor die commenduer van Sint ians heeren twee uren beluijt. Een eken kist’. Erachter staat dat er 25 pond werd betaald. In de marge staat: ‘[...] eken kiste’.⁶⁰

Figuur 14a-b – Pagina met detail uit de boeken van klok en graf van de Grote Kerk van 1605, met onder post 2 de vermelding van het graf en het luiden voor Timan van Wou, commandeur van het Jans klooster, 1605, pagina 127 (met potlood ingeschreven) – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

De kosten zijn vooral zo hoog omdat de klokken twee uur lang voor de overledene werden geluid. Dit blijkt alleen al uit de vergelijking met de andere posten op dezelfde bladzijde. Bij post 4 staat dat er zeven pond werd betaald voor het openen van een graf en een half uur luiden, en uit de posten 10 en 12 blijkt dat voor het openen van een graf en een kwartier luiden vier pond werd betaald. Bij de post die Timan van Wou betreft, staat aangegeven dat de kist van eikenhout is, is niet geheel duidelijk. Het is goed mogelijk dat een middeleeuws gebruik ook nog in de zeventiende eeuw gehandhaafd werd en dat in de Bavokerk mensen vaak (?) zonder kist begraven werden. Daarom kan het hier vermeld staan. Bij het verwijderen van het lijk ten

⁵⁹ Prothocolle 1572, toegangsnr. 2123, inv. nr. 3, fol. 160v-161r. Transcriptie in Gonnet, ‘Commanderij van St. Jan’ (1874), deel 2, p. 374-376.

⁶⁰ Het eerste woord in de marge hebben we tot nu toe niet kunnen ontcijferen.

behoefte van de begrafenis van nieuwe overledenen kon het al dan niet begraven zijn in een kist van belang zijn.⁶¹

Casus familie Kies. Graven en een memorievoorstelling in de Janskerk

Begraven en gedenken van stadsbestuurders

Verschillende families van stadsbestuurders lieten zich begraven en herdenken in het Jans klooster. Andere leden van de magistratuur kozen voor een ander klooster of voor de Bavokerk. Het was dus niet zo dat het Jans klooster uniek was op dit punt.

Het moet echter knap lastig zijn geworden toen de stad protestants werd en de strijd om de ordegoederen losbarstte.⁶² Protestantse (en niet-protestantse) stadsbestuurders kwamen nu in botsing met de kloosters waar hun familie begraven lag omdat ze de ordegoederen opeisten.

Dat gold in elk geval voor het Jans klooster dat onder andere lijnrecht tegenover Pieter Jansz. Kies kwam te staan. Hij was lid van het stadsbestuur en vervolgens burgemeester in de cruciale periode waarin het klooster tegen het stadsbestuur streed om het behoud van de kloostergoederen. Maar het zat al eerder niet lekker tussen hem en de Jansheren. In 1573 beschuldigt commandeur Philips van Hogesteijn met name hem en zijn collega Jan van Vliet ervan het volk opgehitst te hebben het klooster te verwoesten en plunderen (in april 1573).⁶³ Later wordt hem verweten niets gedaan te hebben tegen de rellen in de Bavokerk op Sacramentsdag (1578).⁶⁴

Van Pieter Jansz. Kies waren in ieder geval zo'n vijftien tot twintig jaar daarvoor nog directe familieleden begraven in de Janskerk: zijn vader Jan Pietersz., de brouwer, die in 1558 overleed; zijn moeder Katrijn Franszoon dochter, in 1559; zijn twee broeders Simon en Adriaan, respectievelijk in 1559 en 1562. Van zijn zus Marietje is het jaartal van overlijden niet bekend.

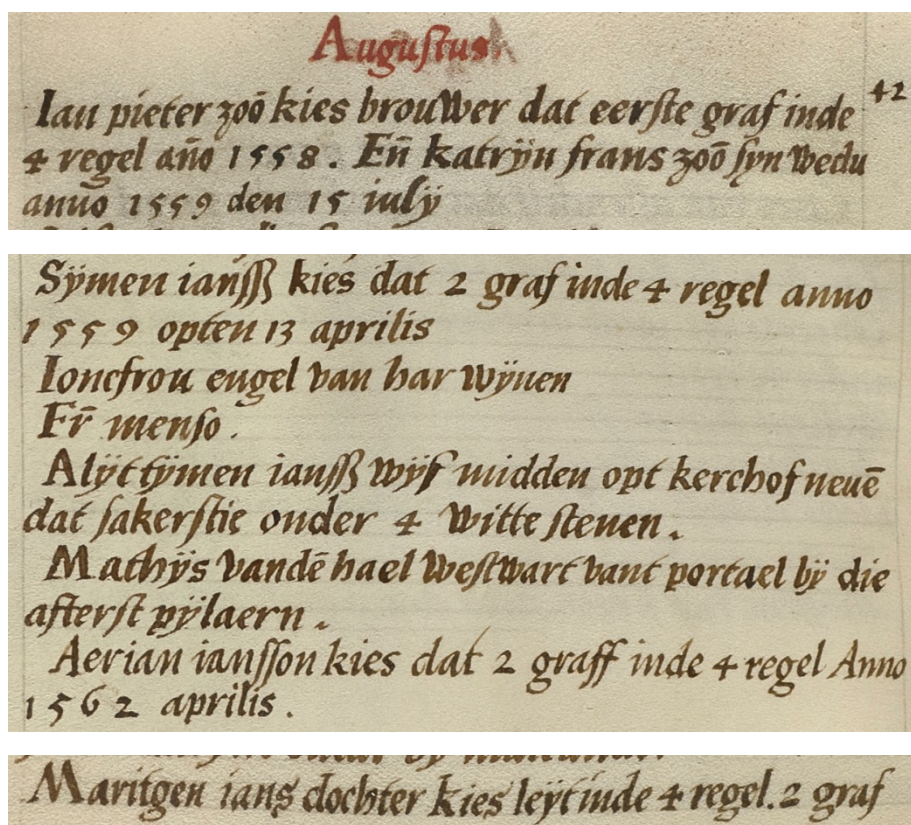
De familie lag in twee graven naast elkaar in het schip waar de graven, net als in de zijbeuk in 'regels' naast elkaar waren geordend: de ouders in het eerste graf van de vierde regel en de kinderen daarnaast, in het tweede graf van de vierde regel.

⁶¹ Hirsch, *Doodenritueel* (1921), p. 66-70.

⁶² Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Het Jans klooster 1310-1625: Herstel en strijd om behoud van de goederen*.

⁶³ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 69 en 313-315. Commandeursrekeningen (okt. 1571-1574), fol. 69v. Zie voor een transcriptie van de tekst, Gonnet, 'Commanderij van St. Jan' (1874), p. 345.

⁶⁴ Verwer, *Memoriaelbouck* (1973), p. 201 en 203. Zie ook Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 69.

Figuur 15a-c – Uitsneden met de vermeldingen van de familie Kies in het memorieregister, respectievelijk in augustus (fol. 42r), april (20v, naam bovenaan en onderaan) en maart (15v) en zie voor opmerkingen over de totstandkoming en opzet van het memorieregister van 1570 de katern *Bronnen van het Jans klooster* – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Graven en een memorievoorstelling

Waarschijnlijk was er zelfs een memorievoorstelling van het gezin Kies in de Janskerk waarop ook het portret van Pieter Jansz. Kies stond.⁶⁵ In een boedelinventaris van 1573 worden namelijk twee geschilderde luiken genoemd met Sint-Jan op het ene luik en Catharina op het andere.⁶⁶ Ze bevonden zich toen op de bovenkamer te midden van delen van altaarstukken en memorievoorstellingen die kennelijk uit de verwoeste kerk afkomstig waren.

De vermelde heiligen komen overeen met de naamheiligen van de ouders Kies in de memorievoorstelling die door een zeventiende-eeuwse nazaat wordt genoemd in de geschiedenis van zijn voorouders.⁶⁷ De memorievoorstelling toonde een Geboorte

⁶⁵ Hierover Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 313-315.

⁶⁶ Zie Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 515 (inventaris van de goederen die in de Adriaansdoelen zijn ondergebracht, fol. 8r, kol. 2). Vlak boven deze vermelding staat een 'halve deur (luik) van het Catharina-altaar', hetgeen kennelijk een deel van een altaarstuk is.

⁶⁷ Het is overigens niet zo dat de herdachte personen per definitie vergezeld gaan van de heiligen van wie ze de naam dragen, zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 93-97. In dit geval zijn er aanwijzingen uit verschillende schriftelijke bronnen die de identificatie waarschijnlijk maken.

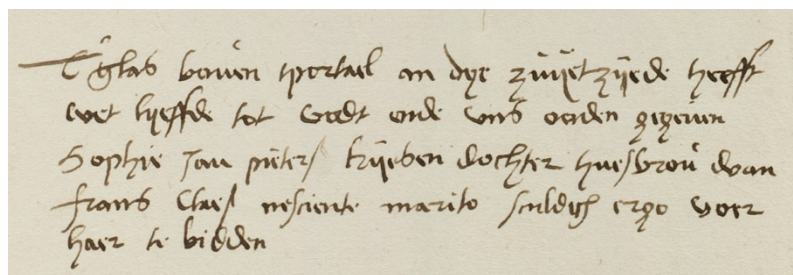
van Christus, met op de luiken de brouwer met de zoons en zijn vrouw met de dochters en de twee vermelde beschermheiligen.

Schenking van een glas

Het was niet ongebruikelijk bij politieke en godsdienstige reformaties dat er scheidslijnen dwars door families en gezinnen heenliepen. Dat lijkt ook te hebben gegolden voor de familie Kies.

Sophie, een zuster van de burgemeester, schonk het klooster een glas voor de kerk toen deze in 1575 weer werd opgebouwd. Haar echtgenoot Frans Claasz. Zoutman wist niets van deze schenking, zo staat er in het overzicht van de glasschenkingen (zie figuur 17). Hoe dit opgevat moet worden, is echter niet duidelijk. In elk geval werd diezelfde Frans Claasz. in 1577 in het derde graf van de vierde regel begraven, dus naast zijn schoonfamilie.⁶⁸

De feiten (een schenking van een glas, graven en vermoedelijk een memorievoorstelling in de kerk) gecombineerd met de beweringen van Philips van Hogesteijn, maken de situatie lastig te interpreteren. Overdreef Heer Philips misschien toen hij zich met name tegen Jan Pietersz. Kies afzette, juist omdat diens directe familie in het klooster begraven lag? Want het is ook bekend dat deze burgemeester na de Reformatie van de stad ervoor zorgde dat de schout de katholieken met rust liet, waardoor ze, als ze het niet te veel lieten opvallen, hun liturgische vieringen konden blijven houden.⁶⁹ Of was de burgemeester na de Reformatie (dus toen Heer Philips al overleden was) van de stad vanwege zijn functie weer wat meer gericht op rust in de stad, net zoals burgemeesters dat in de 21ste eeuw ook (horen te) zijn?

Figuur 16 – Overzicht van de schenkingen van glazen na de wederopbouw van de kerk in 1575, met onderaan de vermelding van het glas van Sophie, dochter van Jan Pieters Kies, commandeursrekeningen (1575-1577) – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

't Glas boven tportael an dye zuijetzijede heeft
wuet lijeffde tot Godt ende ons oorden gegeven
Sophie Jan Pieters kijesen dochter huesvrou van
Frans Claess nesciente marito [buiten medeweten van haar man] sculdig ergo voor
haer te bidden

⁶⁸ Memorieregister 1570, fol. 65r.

⁶⁹ Spaans, *Haarlem na de Reformatie* (1989), p. 79.

Tot slot

Wie het kon betalen, zorgde voor het zielenheil van zichzelf en zijn/haar familie, ofwel via een testament ofwel door maatregelen al vóór het overlijden. Ook konden nabestaanden ongevraagd regelingen treffen voor voorouders en anderen. De regelingen varieerden van zeer omvangrijk series van memoriemissen tot een sobere vermelding van de naam. Missen in grote aantallen kort na het overlijden en/of jaarlijkse memoriendiensten voor eeuwig, gebed bij een maaltijd en bijvoorbeeld een memorievoorstelling, het was allemaal mogelijk. Men nam ook maatregelen om ervoor te zorgen dat de gemaakte afspraken werden nagekomen.

Het veelgebruikte woord stichters- of schenkersportret voor afgebeelde knielende personen in memorievoorstellingen vooronderstelt dat deze per definitie de schenkers waren. Alleen al de voorstelling ter nagedachtenis van Jacob van Suden, de stichter van het Jansklooster, eeuwen na zijn overlijden toont dat ook anderen dit soort schenkingen konden doen.

Kloosterlingen en leden van broederschappen waren door hun lidmaatschap al verzekerd van zorg voor hun zielenheil. Voor de armen was er Allerzielendag op 2 november. Zij waren in veel gevallen ook degenen die profiteerden van de schenkingen. In ruil voor gebed of het bijwonen van memoriendiensten van de overledenen ontvingen zij voedsel, kleding, geld, etc. En bidden voor anderen was ook goed voor de ziel van degene die de gebeden zei.

Zoals gezegd, de variatie binnen de zorg voor het zielenheil was groot, maar één ding gold in alle gevallen: of men nu lid was van een familie, een kloosterorde, een broederschap, een parochie, of wat voor gezelschap dan ook, men werd juist bij en na het overlijden gepresenteerd als behorende bij de grote gemeenschap van levenden en doden die de Kerk was en de kleinere gemeenschappen daarbinnen (klooster, parochie, broederschap, etc.). Daarom was de dodengedachtenis ook een kwestie van zorg voor het hiernamaals en voor het hier en nu.

Herdenken, herinneren, dankbaar zijn en feestvieren was dan ook niet alleen een religieuze aangelegenheid. Het ging om veel meer bij het danken van God voor het toegankelijk maken van het hemelrijk, reden om kerken te stichten en te wijden voor de eredienst. Het ging om meer dan het danken van God en mensen voor overwinningen in de strijd en het gedenken van de doden. Sociale aspecten speelden een rol, want door zich als lid van een groep te presenteren kon men laten zien bij wie men hoorde of bijvoorbeeld dat men als rijke en machtige persoon haar en zijn verplichtingen jegens haar of zijn ondergeschikten nakwam. Bij dat laatste wordt duidelijk dat ook economische kwesties speelden.

Tegelijkertijd had herdenken een historische functie en een politieke functie, want wie bijvoorbeeld als de heerser van een gebied opvallende schenkingen deed zoals gebrandschilderde ramen, kon via die schenkingen laten zien dat zij/hij de legitieme en goede vorst was. Ook bij de stichting van plechtige missen, processies en andere

feestelijkheden kon men politieke intenties hebben. Met andere woorden, de samenleving in de middeleeuwen was doortrokken van gezamenlijk herinneren in allerlei vormen.

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).